

Виктор Д. САВИЋ*
Универзитет у Београду – Филолошки факултет
Институт за српски језик САНУ

Оригинални научни рад
Примљен: 12. 03. 2020.
Прихваћен: 15. 07. 2020.

КАКО ДО САВИНА РЕЧНИКА? Корпус и друга питања

У прилогу се сагледавају могућности за преиспитивање обима писаног стваралаштва св. Саве Српскога. У Савину писаном, односно књижевном корпусу раздвајају се различити кругови од неједнаке језичке вредности. Пре свега, скреће се пажња на споменике непосредно везане за св. Саву који су основа за упознавање његова речника. Списак ових извора нешто је другачији и краћи у односу на раније мишљење, дуго изграђивано у науци. У исто време, одмерава се значај извора који су посредно везани за св. Саву. Указује се на потребу пажљива испитивања крупних споменика везаних за формирање Српске цркве као установе, канонских, догматских, литургијских, чији се настанак с доста сигурности може везати за св. Саву. Предлажу се конкретна решења која у исходу могу довести до заокружене лексикографске обраде Савина дјела, нужно уз раслојавање грађе.

Кључне речи: историјска лексикографија, језик св. Саве Српскога, књижевни корпус св. Саве Српскога.

Свети Сава Српски оставио је иза себе врло богато и разноврсно писано дело, до сада проучавано пре свега са становишта књижевноисторијске и културноисторијске вредности. Лингвистичка и стилска страна његова такође је била обухваћена истраживањима, али у мањој мери.¹ Сада је време да се преиспитају основне поставке у разумевању читава Савина дела, да се утврди његов укупан корпус. Затим, да се изврши стратификација његова из угла лингвистичке релевантности за непосредно стваралаштво Саве као аутора. Потом, да се одмери и обухвати оно што је настало под Савиним старањем, нарочито у његову настојању да се саставе црквеноправни и црквенолитургијски списи, неопходни за изградњу и деловање српских црквених установа којима је он био оснивалац и покровитељ. Доста је још отворених питања о делу св. Саве, а многа од њих интегрише целосна и подробна лек-

---

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

¹ На овоме месту посебно истичемо следеће студије: Ђорђић 1935, Ђорђић 1977, Ивић 1979, Ивић 1998; Трифуновић 1979.

сикографска обрада ужега и ширега Савина дела, односно Савина дела у најширем смислу (примарни, секундарни, терцијарни део корпуса).

I. ФОРМИРАЊЕ КОРПУСА. – Највише пажње посветићемо основном проблему, а то је генерално утврђивање корпуса нашега писца. Ово би могло да буде тема сама за се, јер и даље постоје питања која нису довољно обрађена или која су недовољно позната нашој средини.

1. 1. Први релевантан списак дефинисао је Владимир Ћоровић, приредивши 1928. године Списе св. Саве. Ћоровић почиње предговор речима: „У овој књизи прикупљени су сви очувани списи Св. Саве, аутентични и сумњиви. Да би могао дати потпуно критичко издање списка најважнијег писца наше старе књижевности и једне од најкрупнијих личности наше хисторије, приређивач је прегледао и проучио све рукописе [...], у којим се ти списи налазе” (Ћоровић 1928: I). – Свако ко би кренуо овим или сличним путем, морао би поступити на исти начин.

У првој групи нашла се Хиландарска повеља из друге половине 1198. године (I). Ту су, затим, Карејски типик из 1199. године (II), Хиландарски типик из 1199–1200. године (III), Студенички типик, по садашњем датовању из 1209/1210. године (IV), код Ћоровића подведен под издањем Хиландарскога типика, затим почетна глава Студеничкога типика у виду Симеонова житија (V), Служба св. Симеону (VI), зачета, највероватније, на првом годишњем помену преподобнога, канонима и стихирама додаваним преп. Мартинијану, слављеном истог дана, 13. фебруара (Богдановић 1986: 28, уп. Трифуновић 1987: 69–70, Шпадијер 2019: 17, 104), окончана у првој верзији у Студеници после мироточења (уп. Трифуновић 1987: 69; Шпадијер 2019: нав. места), Писмо студеничком игуману Спиридону (VII), с јесени 1234. године.

У другој групи налазе се списи „који су Савини или у којима је бар Савина сарадња ван сумње”, „али у данашњем облику несумњиво нису његови или су очувани непотпуно у изводу” (Ћоровић 1928: XXXIII). Ту је Савин уговор о куповини земље за виноград у Кареји (I). И поред спорне, 6701 (1192) године, и конфузије око Савине титуле, Савин потпис је аутентичан: „✠ ✠ всѣхъ правокѣрнихъ крѣстьянъ молѣбникъ савѣ грѣшнымъ : +”. Потом се доноси Извод из повеље о местима српских епископија (II), пренет из Копоринскога преписа Синтагме Матије Властара из 1453. године. Ћоровић истиче да „аутентичност садржаја овог извода није нимало у питању” јер му је подлога у Стефановој и Савиној Оснивачкој повељи Српске архиепископије. Врањинска повеља из 1233. године (III) доноси се на основу издања двају несачуваних преписа с почетка XVII века, уз уважавање логичких исправки Емила Калужњацкога. Главни критичар аутентичности текста повеље био је архимандрит Иларион (Руварац), а због нејасноћа везаних за зетскога епископа Илариона, поменутога у акту, и Ћоровић је издвојио повељу међу несигурне Савине списе (1928: XXXVII–XL). С друге стране, остајући на трагу архимандрита Нићифора (Дучића) и Светислава Вуловића, Ћоровић доказује да је Устав за држање Псалтира (IV) једном трећином свога текста преузет из 1. главе Хиландарскога типика. Ипак, он га је издвојио у другу групу јер није имао на располагању потпуни препис дѣла, премда је био уверен у Савино

ауторство (1928: XLIV). Ћоровић је запазио и један врло важан фактор за разумевање рукописне традиције, а то је непосредни контекст или тзв. „рукописно окружење”: Академијин препис Устава којим се он служио, налази се поред преписа Карејскога типика у омањој књизи (АСАНУ 51) која је настала у склопу светогорске традиције, што не може бити случајност (1928: XLIII–XLIV).

Владимир Ћоровић је издвојио и трећу групу коју није уврстио у своје издање: један цитат у историјском предговору Типика архиепископа Никодима (I), беседе из Савиних житија (II), Номоканон (III) и тзв. „Законске књиге”, споменуте под тим именом код Доментијана (IV), писма (V) и похвале из житија (VI). Ћоровић не прикључује Номоканон Савиним делима, премда прихвата мишљење епископа Никодима (Милаша) да је Сава подстакао и организовао рад на Крмчији (Ћоровић 1928: XLVII–XLIX).

Уз своје издање Ћоровић је приложио „српскословенско-грчки” и „грчко-словенски” индекс, у којима диференцијално региструје лексику коју не доноси Даничићев Рјечник из књижевних старина српских или која у њему има друго значење (Ћоровић 1928: 203–243). Тиме је учињен први корак ка непосредном сазнавању лексичкога фонда који се може везати за св. Саву.²

1.2. Лазар Мирковић својим Списима св. Саве и Стевана Првовенчаног надовезује се на Владимира Ћоровића (1939). Мирковић даје превод Савиних дела; ипак, он узима само дела с првога Ћоровићева списка, додавши им још Устав за држање Псалтира. Остале саставе он игнорише.

1.3. У подлози оба каснија издања Савиних списа лежи речена селекција. Димитрије Богдановић прерадиће Мирковићеве преводе и у његовој књизи наћи ће се истих осам састава као и код Лазара Мирковића, с једином разликом у томе што су из Студеничкога типика издвојени изводи из 10–13. и 35. главе, где се Савини манастирски типичи знатније разликују међу собом (1986). Исто ће поновити и Томислав Јовановић, уз изузимање Хиландарске повеље јер је она, ипак, потписана Симеоновим именом (1998).

2. Било је ранијих и новијих покушаја да се овакав Савин списак прошири посредно „сачуваним” или поменути делима. Претпоставку да је Сава саставио Похвалу св. Симеону по узору на Похвалу св. кнезу Владимиру кијевскога митрополита Илариона (XI век), изнео је Драгутин Костић, уз Ћоровићеву критику да Похвала изворно припада Доментијанову књижевном поступку (Ћоровић 1928: LI–LII). Слично, Миодраг Пурковић наслућује да је Сава, уз несумњива дела, саставио осамнаест писама, повеље и типике за манастире Жичу и Милешеву, беседе и др.; последњи међу истраживачима који је покушао дати преглед оваквих Савиних дела о којима се сачувала поуздана информација, био је Драгиша Бојовић (2019). Ипак, даља размишљања у овоме правцу треба поткрепити одговарајућом унутрашњом, језичком, стилском и текстолошком анализом, уз обезбеђивање културно-историјскога контекста, не без историјских или књижевних сведочења која би послужила као полазиште.

² У међуратном периоду појављује се и Нацрт библиографије о св. Сави Ст. Станојевића и Р. Перовића. Аутори се у свему држе Ћоровићева избора, тј. обрађују само оно што он прихвата као Савино у две групе основних извора (1934: 165–168).

3. Посебну пажњу треба посветити списима који јесу сачувани и постоје докази или уверљиве претпоставке да им је аутор или наручилац био св. Сава.

Након Савина произвођења у чин архиепископа и добијања одлуке о формирању Српске цркве (1219), Црква је по Савину повратку у Србију морала бити изграђена на читаву низу докумената од којих су најважнија два, темељна: Номоканон и Синодик православља (уп. Богдановић 1981: 324).

3.1. Номоканон с тумачењима. – Поред Нићифора (Дучића), Стојана Новаковића и Никодима (Милаша), чији су радови пре свега били познати домаћој науци, улогу св. Саве Српскога у настајању словенскога превода Номоканона с тумачењима иностраној је славистици открио Алексеј Павлов (1869). Али, научнике је, посебно филологе, поколебао Ватрослав Јагић, који је у овој крмчији видео бугарски споменик. Већ следећа генерација проучавалаца исправила је то гледиште у корист руске језичке подлоге, али је ова, врло особена крмчија и даље одређивана као споменик накнадно уведен у српску културу, чије се инословенско порекло доказивало филолошким путем. У томе смислу, читав је проблем упрошћаван једноставним питањем: да ли је Сава лично преводио Крмчију или није. Сергије Троицки вратио је Павловљеве закључке у живот. Важност русизама потпуно је релативизовао Јоханес Рајнхарт с различитих језичких нивоа, умањујући њихов значај на разумну меру (Рајнхарт 1983, Рајнхарт 1985). Ако је Сава као млад монах препуштао другима главнину посла на Хиландарском типичу, сада, двадесетак година касније, када је сазрео, то више није морало бити тако. Сходно нашим лексикографским циљевима, мора се пажљивом анализом утврдити колико је и шта је у Номоканону изравно Савино, у мери у којој је то могуће, премда цео Номоканон улази у интересовање лексикографа.

3. 2. Синодик православља. – По окончању посла на Номоканону с тумачењима, Сава је за наредну годину припремио Синодик православља, доносећи га у катедралном манастиру, Жичи (1221). Савиним синодиком, односно Српском редакцијом синодика, „дефинисана [је] и утврђена ортодоксија српске цркве, како у позитивном излагању основних догмата вере према учењу светих отаца и догматским одредбама васељенских сабора, тако и у осуди разних јеретичких учења која су могла да буду актуелна у васељенској или посебно у српској православној цркви” (Богдановић 1981: 323–324). Одређене блискости између бугарскога, Борилова (1211) и српскога синодика Александар Соловјев објашњава сличним, дословним преводилачким поступком за грчки текст или преузимањем са старије бугарске варијанте синодика, пре постанка Борилова (Соловјев 1953: 48, 59–60 и нап. 156). Мошин је сматрао да је прву „Светосавску редакцију” Синодика начинио сам Сава за време свога боравка у Кареји, доста пре бугарскога сабора у Трнову 1211. године (Мошин 1959: 368–369, 371), а за њену подлогу да је узет руски препис Старословенске редакције синодика (Мошин 1959: 368, 371, 372).³ На-

³ Како преписа руске редакције нема сачуваних до краја XIV века (Соловјев 1953: 51), даље инсистирање на овоме било би излишно и у свему подсећа на хипотезе о пореклу словенског Номоканона с тумачењима које унапред претпостављају постојање руских предлога за Савино дело (уп. Мошин 1959: 368–369, 375).

жалост, није сачувана првобитна, Савина или „Прва жичка редакција”, него је до нас дело дошло након вишеструких званичних прерада (Соловјев 1953: 55–60, Мошин 1959: 371). Укратко, и овде треба, колико је то могуће, утврдити степен Савина ауторства, при чему се у обзир мора узимати и целина, историјска и традиционална.

3.3. Пандекте Никона Црногорца. – Анатолиј Турилов износи претпоставку да је Сава, по повратку из Никеје 1219. године, осим рада на Номоканону, још радио на Пандектама Никона Црногорца у источнословенском преводу из XII века. Никонова дела тада су важила за „правила” неопходна у организовању манастирског живота. У то време епископска средишта налазила су се у манастирима. Турилов доказује да је један примерак Пандекти, нешто краћега текста од типичних руских, коришћен у Савину окружењу. То је протограф два српска рукописа из XIII–XIV века, данас у Руској националној библиотеци (Q. п. I. 27, F. п. I. 121), за који се зна да га је преписао студенички игуман Спиридон, непосредни ученик Савин (Турилов 2014: 215). Треба, дакле, утврдити, у чему се огледају посебности српске верзије у односу на руску и у томе, евентуално, тражити Савин удео.

3.4. Номоканунац. – То је нарочит тип мањег зборника пенитенцијалног карактера, у науци обично називан Епитимијним номоканоном. Пошто се овим зборницима пре свега руководи свештеник у припреми других црквених лица и верних за св. тајну покајања, а у Српској цркви био је присутан од њеног почетка, тешко је замисливо да је могао бити уведен у употребу мимо архиепископа Саве. Димитрије Калезић је претпоставио да је и он Савино дело (Калезић 1995: 164; уп. Јагић 1874: 112–151).

3.5. „Нова литургијска тетра”. – Радећи на критичком издању словенскога јеванђеља, Анатолиј Алексејев и његов тим сарадника учили су да постоји посебан тип јеванђеља формиран у епоси св. Саве који, следствено, припада св. Сави. Познато потискивање апракосних јеванђеља у XIII веку последица је ширења Литургијске тетре св. Саве. Нова литургијска тетра је, с једне стране, преузела из древне тетре своју структуру и упутнице на Амонијеве главе, док је из пунога апракосног текста узела поједина лексичка решења: на пример, *жидове* уместо *иудѣи*, *право* (право) уместо *аминѣ* (*аминѣ*), *оутѣшитѣлѣ* уместо *параклитѣ* у Јеванђељу по Јовану (Алексеев 1999: 173; Алексеев и др. 1998: 13). Ову тетру с Номоканоном св. Саве везује једна упадљива особина: њен текст је врло стабилан (Алексеев 1999: 173; Алексеев и др. 1998: 13), што сведочи о постојању једног протографа на основу којег се преписивало (Алексеев 1999: 173).

3.6. Синаксар Евергетидског типа. – У каталогу накнадно пронађених синајских рукописа Јанис Тарнанидис је датовао један мешовити зборник (Sin. slav. 14/N) у прве деценије XIII века (Тарнанидис 1988: 134, 140). Зборник, између осталог, садржи српкословенски Синаксар Евергетидског типа, због чега га Тарнанидис непосредно везује за уски круг око св. Саве. Он, заправо, претпоставља да је зборник садржавао и дисциплински остатак Типика, подударан с Хиландарско-студеничким типиком, али му је крај сада изгубљен. Ипак, сматрамо да је зборник преписан у последњим

деценијама XIII века. Упоредили смо опис и инципите овога зборника са снимцима другог синајског рукописа у којем се, такође, јавља српскословенски Синаксар Евергетидског типа (Sin. slav. 2; уп. Sin. slav. 32/N). У оба зборника се јавља исти превод, а он је настао највероватније касних 70-их година XIII века у Србији. Синаксар Евергетидског типа није превођен у време св. Саве (Савић 2016: 216, 228).

3.7. Натписи с именом св. Саве. – Међу натписима који су потписани Савиним именом посебно важна су два. Први је једноставан и аутентичан ктиторско-молитвени натпис у два реда на поклопцу реликвијара с Претечином десницом у Сијени, урезан недуго после Савина посвећења 1219. године: + прѣдѣтеѣва десница нѣоанаѣа + покринѣ савѣ архѣ-писковѣа срѣбскога (за цртеж в. Поповић Д. 2018: 29–31). Претечина десница припадала је збирци прворазредних реликвија, сабраних посебном бригом св. Саве, похрањених у Жичкој архиепископији. Други је Савин ктиторски натпис у фреско-техници у поткуполном прстену Богородичине цркве у Студеници, датован у 6717. годину (1208/1209), откривен 1951. године (Суботић и др. 2015: 36). Натпис се свршава речима које упућују на св. Саву: и ѡне работакѣшаго поменѣте савѣ грѣшнаго (уп. Трифуновић 1967). Натпис је аутентичан и најнепосредније је везан за Савину личност од свих сачуваних споменика.

4. У досадашњем излагању сусрећемо се с феноменом који је шире препознат кроз корпусе св. Ћирила или Методија, затим св. Климента Охридског, а постоји још таквих примера. Можемо, дакле, говорити о корпусу св. Саве Српског. Свети Сава задивљује ширином и разноврсношћу свога дела. За трајања српскословенске епохе, са свим културним успонима и падовима, ми никада више нећемо имати тако комплетног и толико значајног ствараоца.

II. РАЗВРСТАВАЊЕ КОРПУСА. – Потребно је утврдити ваљаност сачуваних текстова, односно доступних верзија Савиних дѣла. Другим речима, корпус приписан св. Сави неопходно је класификовати са становишта лингвистичке релевантности, уз степеновање његово по значају за реконструисање оригиналног Савина лексичког фонда.

Цео корпус разделићемо у две гране: (А) оно што је лично Савино, и (Б) оно што је Савиних сарадника, тј. Савино у ширем смислу. У начелу њихова даља подела требало би да тече напоре. Навешћемо неке примере.

А. У првој групи која сачињава најужу језгро налазе се дела, управо текстови за које је доказано да су настанком и временом писања, односно преписивања, везани за св. Саву (испуњени су следећи параметри: + *веродостојно*, + *синхроно*, + *директно*).⁴

Најкрупнији је проблем одсуство аутографа или протографа, што је за српски средњи век нормална ситуација. Од главних Савиних састава

⁴ Параметри које овде саопштавамо, релевантни су за вредновање конкретног извора: (а) аутентичност (уверљивост језичких, правописних и палеографских елемената или њихово одсуство), (б) временска веза са ствараоцем, св. Савом (из истог времена, из блиског времена, из другог времена – анахроно), (в) материјална везаност за св. Саву (постојање изравне или посредне везе или њено одсуство).

нема ниједнога оригинала у најужем смислу, писаног Савином руком. То, у начелу, значи да би се у сваком тексту могао издвојити примарни и секундарни слој, те да удео секундарнога с временом нараста.

Хиландарска оснивачка повеља, која се из начелних и лексичко-текстолошких разлога, мора ставити у други план, јесте оригинал из 1198. године. И зато је она драгоцене као контролни део фонда. За њу смо утврдили да је карактеришу два донекле различита лексичка слоја (Савић 2018в). Кроз цео споменик ова два слоја би се посебном анализом, углавном, могла разлучити.

Најстаријем препису Хиландарскога типика с почетка XIII века недостају неки, доста важни делови (за археографски опис в. Јухас-Георгиевска 1995: 127–132). У извесним лексичким појединостима, такође, он показује млађе стање у односу на Студенички типик (Јагић 1898: 61–62). За цео споменик, када узмемо у обзир и млађе преписе, треба раздвојити изворни и традиционални слој (XIV век). У исто време треба раздвојити целине који припадају ужем и ширем језгру; то је већ учинио Павле Ивић: у ужем језгру су само прве три главе и 42. глава Типика. Иако се ради о препису с оригинала, Ивић није доводио у сумњу аутентичност партија које су приписане св. Сави (1998).⁵ Најпоузданији део језгра чине Студенички ктиторски натпис и натпис на поклопцу реликвијара Претечине деснице (в. 3.7), али њихов главни недостатак лежи у скромној дужини текстова.

Уз критички однос због нешто каснијег преписивања треба узети у обзир и Карејски типик. Типик је сачуван у препису из 20/30-их година XIII века (АХС 132/134), као и у неколицини доста млађих преписа. Праћење разлика између изворнога и традиционалнога дела фонда ни овде не представља крупнији проблем.

Следећи круг чине веродостојни текстови који немного касне за Савиним временом (они испуњавају следеће параметре: + *веродостојно*, ± *синхроно*, – *директно*). Овамо спада млађа редакција Службе св. Симеону у препису из XIII века у Архиву САНУ (бр. 361), и то је, уједно, пример када је сам св. Сава мењао структуру или садржај свога састава. Могу се на овоме месту наћи и свршетак и први део поговора Иловичке крмчије, Γ(ο)σπ(ο)δ(ι) ης ις(ο)υς(ε) χ(ρι)στ(ι)ς β(ο)η(ς) ημ(ι)ς ... β(ο)ν(ο)υ(σ)η(ς) ης β(ο)ν(ο)δ(ι)χ(ν)οβ(ι)ν(ι)ης σ(ι)ν(ι) κ(ι)β(ι)β(ι)ης и Пронзидоше на свѣтъ словѣньскаго языка β(ο)ν(ο)δ(ι)χ(ν)οβ(ι)ν(ι)ης σ(ι)ν(ι) κ(ι)β(ι)β(ι)ης.

Потом долазе веродостојни текстови из другог времена или друге епохе (њих одликују ови параметри: + *веродостојно*, – *синхроно*, – *директно*). На првоме месту ту се налазе нове главе Студеничкога типика, уколико се докаже да су зацело Савине, а то су, поред Симеонова житија, још главе 12–13, делимично 10–11 и 35. Типик је сачуван у позном препису из 1619, али постоје аргументи који говоре у корист аутентичности његова

⁵ Ипак, изгледа да нису сва лексичка решења Савина јер на неким местима постоји потпуна или делимична подударност српскословенскога и грчкога текста (главе 1–3). Може се извести закључак да је Сава уводне главе писао на готовој, преведеној подлози, понешто задржавајући из предлошка, на шта упућују два примера из речничког огледа на крају прилога (в. VII), с ослонцем на Евергетидски типик (ωβραζь I.3 – 3. гл. и II.1 – 2. гл. (грч. σὺχμα, ἡσυχία)).

предлошка из доба св. Саве (Савић 2019б). Овамо спада старија редакција Службе св. Симеону у неколиким доста млађим преписима (XVI–XVII век), уколико језичко-текстолошка анализа потврди језичку аутентичност двају српских преписа. Ту је и Писмо студеничком игуману Спиридону. Писмо данас није сачувано, а текст је познат захваљујући неуморном Ђуру Даничићу и његовој сарадњи с Иларионом Руварцем (в. Даничић 1872). И поред нашега великога поверења у Ђ. Даничића, крупан недостатак овога извора лежи у томе што немамо сачуване његове снимке. – Може се претпоставити стагнација у развоју и већа аутентичност нарочито ако су састави у другоме времену експлицитно приписивани нашем аутору. О томе сведочи и језичка слика млађега преписа Карејскога типика с краја XVI (или почетка XVII века); тај препис изгледа репрезентативније од првога преписа с одликама оригинала (Савић 2018а: 305).

У последњем кругу налазе се намерно мењани, неверодостојни текстови (њихови су параметри следећи: – *веродостојно*, – *синхроно*, – *директно*). Овамо, на пример, спада Врађинска повеља, која у себи садржи и остатке примарне лексичке структуре (Савић 2018в). Текстолошка и језичка анализа треба да покажу, с друге стране, какве су особине сачуване традиције Устава за држање Псалтира.

Б. У другој грани налазе се дела Савиних сарадника, на првоме месту Хиландарска оснивачка повеља и већи део првога преписа Хиландарскога типика који улази у најужи круг,⁶ а за Номоканон, Синодик и др. тек треба утврдити припадност и основне карактеристике.⁷ Ипак, ма где да се Номоканон буде нашао, он ће имати два веродостојна преписа из другог круга – Иловички (1262)⁸ и Рјазањски (1284), и у већем остатку веродостојне преписе из трећега круга, опет с традиционалним делом фонда.

III. ПРОБЛЕМ ПРАВОПИСА. – Лексикографској обради треба да претходи утврђивање правописа којим ће се нормализовати одреднице. То не подразумева интервенције у примерима, него тражење универзалног решења за узбучавање и обликовање заглавља. Појединачне потврде, без изузетка, треба да остану у изворном правопису, с мањим или већим разликама. Савин правопис, наиме, не може се узети као константа; ово нарочито не важи за правопис млађих преписа или прерада Савиних списа. Млади Растко, потоњи монах Сава, одрастао је у Рашкој (1175/1176–1190), где је владао један правопис, вероватно уобличен у епоси његова оца; боравио је једно време у Хуму (1190–1191), где је могао бити у употреби нешто другачији правопис, с минималним неподударностима према правопису из Рашке. Сава се упознао с другим правописом на Св. Гори међу руским монасима

⁶ Сложенице, већином уведене у Хиландарски типик приликом превођења с грчкога, сабрали су у прилогу Милесе Стефановић (1991).

⁷ Наравно, не треба пренебрегнути ни дела за која се може претпоставити или утврдити да их је св. Сава читао, нарочито у младости, у време његова формирања (уп. Трифуновић 1997, посебно 49–52).

⁸ За овај препис постоји лексичко тумачење мање познатих речи из наслова, ослоних тачака у структури књиге, сабраних у садржају приређивача уз фототипско издање (Петровић 1991: XV–XXIV).

(1192/1193), али и у сусрету са старијим књигама, ако их пре није виђао, с различитим типовима старословенскога правописа. Сава је правописно и књижевно сазревао до пута за Србију (прелаз 1206/1207) и свршетка радова на Студеници и састављања студеничких ктиторских аката (1209/1210), пре поновног одласка на Св. Гору (1215). За питање Савина правописа важни су Прва хиландарска оснивачка повеља, Хиландарски типик и нарочито Студенички ктиторски натпис, мада у обзир треба узети и милешевске натписе (в. Трифуновић 1992), као и жичке из најстаријега слоја (в. Чанак-Медић и др. 2014: 478). Посебно пада у очи разлика између Савина натписа и натписа уз ликове светих и сцене, као и натписа на представама књига и свитака у Студеници (Ђорђевић 1986), у којима се одражава судар различитих традиција.

IV. ПРОБЛЕМ ЈЕЗИКА. – Од Хиландарске повеље монаха Симеона у истим текстовима наизменично се сусрећу два језика, српкословенски и српски народни. У питању је тзв. хомогена диглосија, својствена писменостима из источноправославнога словенскога круга. Неки текстови били су писани и тзв. мешовитим језиком (уп. Грковић-Мејџор 2007: 450). Сачувани састави св. Саве углавном су писани српкословенским језиком, с примесама народног језика у типцима, док у Писму игуману Спиридону налазимо оба језичка израза. Поставља се питање: како ово представити у речнику јер се проблем може појавити у давању основних форми када међу њима постоје разлике, али и у давању секундарних граматичких облика, по лексикографском обрасцу (лематизација). Чини нам се да је Даничићево решење из Рјечника из књижевних старина српских у начелу – прихватљиво. Он није посебно означавао или издвајао народни од књижевнога језика, а разлог је, верујемо, прост: та два језика се без икаква формалнога раздвајања сусрећу и у самим текстовима. Док је Даничић због разнородности своје грађе из нужде прибегао „класичној” нормализацији која би одговарала времену конституисања српске писмености, ми тај проблем само донекле имамо. Повољна околност је што Сава својом појавом стоји у времену пре коначнога диференцирања српске писарске праксе, он сам и његови сарадници примењују конзервативнији правопис којим се заклањају ситније гласовне промене.

V. ЕКСЦЕРПЦИЈА И ИНДЕКСИРАЊЕ КОРПУСА. – Из напред реченога видели смо у којој се мери грађа разликује у више сегмената и да није пожељно изравно заокруживање корпуса под једним сводом.

Као што су аутори Азбучнога показатеља речи у списима св. Саве, предвођени проф. Ђ. Трифуновићем, извршили селекцију, то предлагемо и ми, с неким разликама. У Азбучном показатељу тотално је ексерпирана грађа из Карејскога типика, прве три главе Хиландарскога типика, затим грађа из Житија св. Симеона, друге редакције Службе св. Симеону и Писма игуману Спиридону (1980).⁹ Као што смо навели, у најужем кругу стоји још једна гла-

⁹ Близак приступ овоме примењен је у тзв. фреквенцијском речнику, с том разликом што је у њега укључена и Хиландарска оснивачка повеља (Костић 2012). У оба прилога користи се Ђоровићево издање текстова из 1928. године.

ва из Хиландарскога типика (42), два кратка натписа, али не и Житије с другим посебним главама Студеничкога типика (1, 10–13, 35), Служба и Писмо. Тек у следећем кругу требало би захватити веродостојне текстове преписане после Савине смрти, односно Савина времена итд. У свакој следећој фази може се служити резултатима из претходне. Такође, пошто је одавно, још од А. Соловјева, познат принцип транспонованја текстова или микротекстуалних целина (у савременој терминологији феномен „интертекстуалности”) код првих Немањића (1925: 71–76, 77–80, 82–89), оно што се добије специјалном текстолошком анализом у сравњењу и разлучењу текстова, овде може бити искоришћено. Без сумње, речничку обраду заслужују и они састави који нису лично Савини, али јесу настали на његов подстицај и његовим старањем. Јер, Сава је био не само неуморан делатник него и неуморан организатор.

Да се не би нарушио осећај јединствености, посебности дела, свако од њих најпре треба да буде индексирано као целина, наравно – с обележавањем, а можда и накнадним издвајањем азбучнога списка изравно Савина дела фонда. При томе, не смеју се испуштати тзв. помоћне речи.

Шта су потенцијалне предности у односу на постојећу симфонију, у чему и лежи оправдање за овакав рад? – Ексерпција би се заснивала на непосредном увиду у изворе уз њихово савремено читање које поштује правописне и друге разлике; био би обухваћен осавремењен корпус; изradio би се детаљан речник.

VI. ОДАБИР МОДЕЛА. – Грађа разнородна на различите начине изискује више појединачних речника који међусобно треба да буду повезани збирним индексом. О концу, може се формирати један речник у којем ће се корпусне разлике назначавати употребом квалификатора или на друге начине.

Пошто се ради о св. Сави, најкрупнијој фигури српскога средњег века, речничка обрада мора да буде потпуна, чему одговара форма тзв. речника-индекса. У регуларну речничку структуру уносе се информације о свим потврдама, што је посебан вид систематизације корпуса,¹⁰ доста раширен у старословенистици. Прегледност и економичност оваква приступа обезбеђује упареност речника с критичким издањима текстова из којих се непосредно преузима грађа и на које се истовремено врши поједностављено упућивање, осим за носеће примере (главне потврде које се дају с минималним лексичким контекстом). Класично сводно издање изостаје само за Писмо игуману Спиридону јер је текст сачуван само у Даничићеву издању.

Реално је да се израде глосари неколико најужих споменичких кругова који се тичу св. Саве. За крупније саставе попут Номоканона и Синодика православља или за Нову литургијску тетру, потребна су вишегодишња истраживања.

¹⁰ Уосталом, Ђ. Даничић је по истом принципу укључио све потврде у Рјечник из књижевних старина српских, чиме је извршио прву и толико неопходну систематизацију српске средњовековне језичке грађе, чиме је створена претпоставка за даљи, неспутан развој српске медиевистике. Овај Даничићев поступак изузетно је оцењен (Новаковић 1878: 182–183; уп. Савић 2018б: 144).

VII. ПРИМЕР. – Као пример наводимо одредницу засновану на нашем недавном истраживању једнога лексичког узорка из језика св. Саве (Савић 2019а), сведену на најуже језгро из Савина корпуса, с делимичним упућивањем на шири део корпуса. За ову прилику, у примерима се дају шири контексти од уобичајених лексикографских. Потврде ван основнога језгра дате су мањом градицијом, за веће удаљење од примарнога корпуса у угластим заградама.

ОБРАЗЪ, -а м. **І. 1.** ‘лик, појава, изглед’ – „прѣдѣте к њѣ вси троуждающе се ... и възмѣта на се нго мѡе и науѣнте се ѿ[ъ] мене ...“ (Мт 11.28–29) и възмѣте **ОБРАЗЪ** мѡн на се **1.** гл. ХТ, 2а₃₋₄ [грч. τὸ σχῆμα]. **2.** [грч. τὸ σχῆμα прен. ‘чин’ (< ‘униформа’ < ‘одело’)] Ѧ англиски **ообразъ** ‘монашки чин’ [грч. τὸ ἀγγελικόν σχῆμα] – сѣздаданъ бысть ... стѣфаномъ · неманею · приемишоу мѡу же **ангельски образъ** [ъ · с]и мѡноу мѡннихѡ СтудЖит₁₋₃ [уп. и како бн мѡшно възпрѣти мн · **анг(е)льски и апостолъски образъ** · и послѣдовати владѣ[х]у нѣмъ глаголю · „възмѣте нго мѡе на се...“ (Мт 11.29) ХилПов₁₉₋₂₀ · и сподо мѣ грѣшнаго · с(вѣ)таго нга емо благаго · и община мѣ сѣтвори чѣстнаго и **анг(е)льскаго и апо(сто)льскаго образа** · малаго и великаго ХилПов₃₀₋₃₂ | како бн мѡ[ш]но емо възпрѣти ант(е)льскы и (а)п(о)с(то)льскы **образъ** · и п[о]движааш(е) се съ послѣшнѣмъ послѣдовати владѣтнм[ъ] г(аа)го мѡмъ · еже рече „възмѣте нго мѡе на се...“ (Мт 11.29) СтудЖит 82б₁₉–83а₆, и община сѣтвори себе · неизреченнаго и ч(ѣ)ст(ѣ)наго и с(вѣ)т(а)го и агг(е)льскаго · и ап(о)с(то)льскаго **образа** · малаго · и великаго СтудЖит 94а₁₋₆ | и вѡроуѣненне б(о)ж(ѣ)ств(ѣ)наго и агг(е)л(ѣ)скаго да приецають **образа** 37. гл. ХТ 320а₁₆₋₁₇]. **3.** ‘стање’ (< ‘физички изглед’) – оставивъ манастирь ѡнъ въ мѡлоу и сѣтреноу **образъ** въ немъ же мн ѡтнде 3. гл. ХТ 6б₁₈₋₂₀ (грч. ἐπὶ τοῦ ... σχήματος) [уп. за вѣтомъ оставивъ манастирь ѡнъ грѣшноу · въ мѡлѣ нѣкоемъ **образъ** · въ немъ же мн ѡтнде СтудЖит 111а₁₀₋₁₃]. **II. 1.** ‘начин’ **а.** ‘начин живота’, спец. монашки – вѡрѣто[хъ] б[о]г[о]избраннаѣ сѣтила · разлнчнмн **обра[з]ы** тѣ[е]коуше къ подвигоу д(о)ухоу мѡу КТ₁₅₋₁₆ | конр. ‘тиховање’ – пришьдышоу же къ ѡнѣ трѣб(а)женоу наставникоу ѡ(тѣ)цоу н(а)шѡу си мѡноу мѡннихѡ ... и н(а)шъ хотецоу поуисти **образъ** · въ немъ теплоу провѡде се лоубовноу 2. гл. ХТ ба₁₁₋₁₈ (грч. ἡσυχίαν). **2.** ‘правило, пропис’ [уп. снмъ бо **образомъ** || архимандритъ сн и слоуж(ѣ)бы с(вѣ)тые да творить 13. гл. СТ 30б₁₉–31а₂]. **а.** ‘процедура’ – потоу пакы снковы **образъ** дабау да бываеъ · да сѣвѣкоу плаеъ се нгоу мѣнъ с(вѣ)т(а)го того манастиря съ всею бра(н)ею · и да нзѣрають мѡужа б(о)гобогъазннѣ нже естъ п[о]рѡбѣнъ жити въ к[ѣ]лнн въ мѣстѣ томъ КТ₄₂₋₄₅ [уп. и снмъ **образомъ** поставляти вѡмъ нгоу мѣна 13. гл. ХТ_{мх} 305а₁₉₋₂₀]. **б.** прен. ‘дисциплинска и богослужбѣна правила’ – како бо п[о]добаетъ творити вѡмъ написѡхъ вы · положити ѣко и нѣкоу мѣрнѡ **образъ** · не тѣкѡ вѡмъ нъ и по вѡсѣ прѣбывающимъ въ семъ жити 1. гл. ХТ 5а₁₆₋₂₀ (грч. τόπον) [уп. вѡди вы оубо и сн **образъ** нѣтѣн 5. гл. ХТ 16б₁₃ (грч. τὸν τρόπον)].

Скраћенице извора, непосредно коришћених

ХТ₁ – Хиландарски типик, рани препис, главе 1–3, 42 (око 1206 (?))

СтудЖит – Савин ктиторски натпис у Студеници (1208/1209)

КТ – Карејски типик, рани препис (године 1220/1230)

[ХилПов – Хиландарска оснивачка повеља (1198)]

[ХТ_{II} – Хиландарски типик, рани препис, преостале главе (око 1206)]

[ХТ_{тм} – Хиландарски типик, препис таха монаха Марка (око 1370/1375)]

[СТ – Студенички типик, позни препис, главе 12–13, делимично 10–11, 35 (1619)]

[СтудЖит – Савино Житије св. Симеона у Студеничком типуку (1619)]

(грч.) = грчки текст Евергетидскога типика, препис (XII век), Готје 1982

[грч.] = реконструисан грчки текст, Јагић 1898

Извори и литература

Алексеев 1999: А. А. Алексеев, *Текстология славянской библии*, С.-Петербург: РАН и др.

Алексеев и др. 1998: *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*, Издание подготовили А. А. Алексеев и др., Санкт-Петербург: Российское библ. общество и др.

Богдановић 1981: Д. Богдановић, Преображај српске цркве, *Историја српског народа*, I, Београд 315–327.

Богдановић 1986: *Свети Сава. Сабрани списи*, приредио Д. Богдановић, Београд.

Бојовић 2019: Д. Бојовић, Шта је написао Свети Сава, *Црквене студије* 16/1, 299–310.

Грковић-Мејџор 2007: Ј. Грковић-Мејџор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Изд. књиж. З. Стојановића.

Даничић 1863–1864: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сјарина српских*, I–III, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1975.

Ђорђевић 1986: И. М. Ђорђевић, Натписи на свцима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству, *Осам векова Студенице*, Београд: Св. арх. синод СПЦ, 197–200, VIII.

Ђорђић 1935: П. Ђорђић, Прилози проучавању језика у списима св. Саве, *Богословље* X/2–3, 188–199.

Ђорђић 1977: П. Ђорђић, Списи светог Саве и филологија, *Свети Сава. Сјоменица њоводом осамстојогодишњице рођења (1175–1975)*, Београд: Св. арх. синод СПЦ, 245–254.

Ивић 1979: П. Ивић, О језику у списима светог Саве, *Сава Немањин – свети Сава. Историја и предање*, Београд: САНУ, 167–175.

Ивић 1998: П. Ивић, Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке слике тога текста, *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд: САНУ, 107–115.

Јагић 1898: Ватрослав Јагић, Типик хиландарски и његов грчки извор, *Сјоменик СКА XXXIV*, Други разред, 31, 1–66.

Јовановић 1998: *Свети Сава. Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд: СКЗ.

Јухас-Георгиевска 1995: Ј. Јухас-Георгиевска, Типик светог Саве за манастир Хиландар, *Хиландарски типик, Рукопис Chil AS 156*, приредио Д. Богдановић, Београд: НБС и др., 97–132.

Калезић 1995: Д. Калезић, О могућности да је Свети Сава писац номоканунца, *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, Београд: САНУ, 159–166.

Костић 2012: Ђ. Костић, *Квантитативни опис структуре српског језика. Српски језик од XII до XVIII века*, 7, приредио А. Костић, Београд: Служб. гласник.

Мошин 1959: В. А. Мошин, Сербская редакция Синодика в неделю православия, *Византийский временник* XVI, 317–394.

Мошин 1979: В. Мошин, Правни списи светог Саве, *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*, Београд: САНУ, 101–128.

Петровић, Штављанин-Ђорђевић 2005: *Законоправило Светог Саве*, 1, приредили М. М. Петровић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Београд: Истор. инст.

Поповић П. 1936: П. Поповић, О српском натпису у Сијени, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* XVI/2, 214–220.

Поповић Д. 2018: Д. Поповић, *Ризница саопсења. Култи реликвија и српских свјетих у средњовековној Србији*, Београд: Балканол. инст. САНУ – Нови Сад: МС.

Райнхарт 1983: Йоханнес Райнхарт, Восточнославянское влияние в древнесербской кормчей, *Венские доклады к IX международному съезду славистов в Киеве*, Wien, 1–80.

Рајнхарт 1985: J. Reinhart, Лексички слојеви у Светосавској Крмчији, *Научни састај слависта у Вукове дане* 14/1, 67–78.

Савић 2016: В. Савић, Српски превод „Евергетидског синасара” у два синајска рукописа, *Зборник радова Византолошког института* LIII, 205–231.

Савић 2018а: В. Савић, Препис Карејског типика из XVI века (АХС 134/135), *Scala paradisi. Академику Димитрију Бојдановићу у спомен (1986–2016)*, Београд: САНУ, 299–324.

Савић 2018б: В. Савић, Даничићев лексикографски поступак у Рјечнику из књижевних старина српских, *Научни састај слависта у Вукове дане* 47/1, 137–146.

Савић 2018в: В. Савић, Из лексике Стефана Првовенчаног, *Стефан Првовенчани и његово доба*, Зборник радова с међунар. научне конференције, Београд, 22–23. новембар 2018 (у припреми).

Савић 2019а: В. Савић, ОБРАЗЪ КОД Светог Саве. Лексичко-семантички оглед, *Црквене студије* 16/1, 399–413.

Савић 2019б: В. Савић, „Образник” Светог Саве, *Свети Тирило. Свети Сава. Наслеђе и стварање*, Београд: Инст. за српски језик САНУ (у припреми).

Соловјев 1925: А. В. Соловјев, *Хиландарска повеља великој жујана Стефана (Првовенчаној) из године 1200–1202*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5, 62–89.

Станојевић 1937: Ст. Станојевић, О десној руци Крститеља Јована, *Јуо-словенски историјски часопис* III/1–4 (MCMXXXVII), 252–259.

Станојевић, Перовић 1934: Ст. Станојевић, Р. Перовић, Нацрт библиографије о св. Сави, *Брасиво* XXVIII, 164–192.

Стефановић 1991: М. Стефановић, Сложенице у Хиландарском типичу, *Археографски прилози* 13, 251–261.

Суботин-Голубовић 1999: Номоканунац, *Лексикон српској средњеј века*, Београд: Knowledge, 1999, 449–450 (Т. Суботин-Голубовић).

Суботић и др. 2015: Г. Суботић и др., *Највииси историјске садржине у зидном сликарству*, том I, XII–XIII век, Београд: Византолошки институт САНУ.

Трифуновић 1967: Ђ. Трифуновић, Глагол работати у студеничком натпису из 1209. године, *Зограф* 2, 6–7.

Трифуновић 1979: Ђ. Трифуновић, Удвајање и понављање као начело књижевног дела светог Саве, *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*, Београд: САНУ, 189–199.

Трифуновић 1986: Ђ. Трифуновић, О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице, *Осам векова Студенице: Православље XX/460* (15. мај 1986), 10–13.

Трифуновић 1987: Ђ. Трифуновић, О настанку списка светог Саве у светлости неких агиолошких појединости, *Богословље XXXI (XLV)*, 1, 65–70.

Трифуновић 1992: Ђ. Трифуновић, Натписи уз портрете Немањића у манастиру Милешеви, *Књижевност и језик XXXIX/2–4*, 91–100.

Трифуновић 1997: Ђ. Трифуновић, Житије из времена светог Саве, *Силавање моштију Светиога Саве (1594–1994)*, Београд: Св. арх. синод СПЦ, 39–54.

Трифуновић и др. 1980: Ђ. Трифуновић, Т. Јовановић, Љ. Јухас, Азбучни показатељ речи у списима светог Саве, *Археографски прилози* 2, Додатак.

Турилов 2014: А. А. Турилов, *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*. Изд. подготовили С. Елесиевич, Дж. Трифунович, Београд: Чигоја штампа.

Ћоровић 1928: *Списи св. Саве*, Издао их В. Ћоровић, Београд – Ср. Карловци: СКА.

Чанак-Медић и др. 2014: М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, Београд: Реп. завод за заштиту спом. култ.

Шпадијер 2019: И. Шпадијер, *Почеци српске химнографије. Савина служба Светом Симеону*, Београд: Чигоја-штампа.

Gotje 1982: P. Gautier, Le typikon de la Théotokos Évergétis, *Revue des études byzantines* 40, 5–101.

Даничић 1872: Gj. Daničić, Poslanica sv. Save arhiepiskopa srpskoga iz Jerusalima u Studenicu igumnu Spiridonu, *Starine JAZU IV* (Zagreb 1872), 230–231.

Јагић 1874: V. Jagić, Sitna gradja za crkveno pravo, IX, *Starine JAZU VI*, 112–151.

Новаковић 1878: Glasovi o „Ogledu rječnika”. IV. Pismo S. Novakovića predsjedniku, *Rad JAZU XLIV*, 165–213.

Соловјев 1953: A. Solovjev, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu, *Godišnjak Istoriskog društva BiH V*, 1–103.

Тарнанидис 1988: Ioannis C. Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki: St Catherine's Mon. and The Hell. Ass. for Slavic Studies.

Viktor D. Savić

COMPILING SAINT SAVA'S DICTIONARY
The Corpus and other Issues

(Summary)

The paper discusses a possible revision of the scope of Saint Sava of Serbia's literary oeuvre. In analogy to the corpus of Sts Cyril and Methodius, or St Clement of Ohrid, it is possible to define a corpus of Saint Sava of Serbia, whose oeuvre exceeds, in terms of size and diversity, other Serbian medieval authors. Texts recorded using different techniques (writing, painting, carving, cutting) are taken into account. In terms of origin, Sava's corpus is heterogeneous, and although no autographs can be found, it is possible to distinguish with great certainty Sava's "own" works from those of his associates, done at his instigation or under his supervision. It is also possible to identify later interpolations or additions to his work. The main, linguistically relevant core includes several rather short texts, parts of the first manuscript copy of the Hilandar Typikon, two short inscriptions, one of which is from Studenica, and the Karyes Typikon in a contemporary manuscript copy. This main core will be helpful in establishing the authenticity of the wider core, of the texts that can be associated with Saint Sava based on internal evidence or historical sources, and of those dating from a later period, which are orthographically and linguistically detached from the time of origin. The analysis of the corpus is accompanied with the preparation of the critical editions of the original texts and those remodelled through the copying tradition, and followed by their lexicographic analysis, in several phases, including detailed cataloguing of the entire lexical corpus associated with the most prominent figure of Serbian culture and spirituality, since the earliest written evidence until the present.